

1. درباره باورهای کهن آریایی توضیح دهید
2. مغ چه کسی بود؟
3. پیام آور دین زرتشت در میان ایرانیان باستان چه کسی بود؟ **زرتشت**

درس ۱۴

دین و اعتقادات

تهیه و تنظیم کبری باکویی دبیر ناحیه ۲ ساری

دین و باورهای دینی در طول تاریخ، جایگاه مهمی در زندگی اجتماعی و شکل دادن به اندیشه و رفتار انسان داشته است. این باورها و ارزش‌ها در پیدایش و فراز و فرود تمدن‌ها نیز بسیار اثرگذار بوده‌اند. در این درس، شما با بررسی باورهای دینی ایرانیان در عصر باستان، تأثیرات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آنها را تجزیه و تحلیل می‌کنید.

2

دینی را اجرا می‌کردند) اقوام آریایی بر خلاف مردمان ایلام، بین‌النهرین، یونان و ... برای خدایان خویش معابد باشکوه نمی‌ساختند. آنان اعتقاد داشتند که نفوذ و قدرت خدایانشان محدود به ناحیه و شهر خاصی نیست، بلکه تمام قلمرو گیتی را در برمی‌گیرد. آریاییان همچنین برخی عناصر طبیعی مانند آب، آتش و خاک را مقدس می‌شمردند. 1

باورهای کهن آریایی

1 چنان که از اساطیر کهن و مندرجات اوستا و سنگ‌نوشته‌ها برمی‌آید، اقوام آریایی مهاجر به ایران همچون آریایی‌های هند، خدایان متعددی را می‌پرستیدند و آنها را **بغ (خدا/خدایگان)**، **آهوره (سرور)** و **آمرتا (بی‌مرگ)** می‌خواندند. آنان برای خشنودی خدایان، حیوانات را قربانی می‌کردند و سرودها و نیایش‌های گوناگونی می‌خواندند. 2 افرادی با عنوان **مغ**، مراسم و تشریفات

یک توضیح

مشهورترین خدایانی که اقوام کهن ایرانی می‌پرستیدند، عبارت بودند از: میترا، خداوند پیمان، خورشید و نظم و عدالت؛ بهرام (وَرَهْرام)، خدای مغلوب‌کننده دیوان و پیروزی‌بخش جنگجویان؛ آناهیتا، ایزدبانوی آب؛ تیشتر (تیر)، خدای باران؛ زروان، خدای زمان.

3. درباره تعالیم زرتشت توضیح دهید

زرتشت و تعالیم او

زرتشت، پیام‌آور دین زرتشتی، در میان ایرانیان باستان ظهور کرد. اطلاع دقیقی درباره زمان و مکان تولد و مرگ این پیامبر ایران باستان در دست نیست. اخبار پراکنده‌ای که درباره زندگی و سرنوشت او در کتاب اوستا و دیگر متون زرتشتیان آمده است، اغلب جنبه افسانه‌ای دارد تا تاریخی. به هر حال، بیشتر پژوهشگران احتمال می‌دهند که زرتشت در قرن‌های هفتم و هشتم پیش از میلاد می‌زیسته است.

3 تعالیم زرتشت) اساس تعالیم زرتشت بر یگانگی و پرستش آهوره‌مزدا قرار دارد. بر پایه آموزه‌های زرتشت، آهوره‌مزدا، آفریدگار آسمان‌ها و زمین، خورشید، ماه و ستارگان، آب‌ها و گیاهان، روشنایی و تاریکی است. هیچ چیز از دایره قدرت و خواست او بیرون نیست. مطابق تعالیم زرتشتی، گروهی

○ نگاره خیالی زرتشت در آتشکده یزد

از موجودات الهی که آماشپندان یا جاودانان مقدس خوانده می‌شوند، آهوره‌مزدا را در امر آفرینش و اداره امور جهان یاری می‌کنند. بر پایه تعالیم زرتشت، دو نیرو یا مینوی نیک و بد در جهان وجود دارد. آن کس که نیک و خیر را برگزیند، پیرو آهوره‌مزدا و آن کس که بد و شر را انتخاب کند، پیرو اهریمن شمرده می‌شود. زرتشت به پیروانش سفارش می‌کرد که مینوی نیک را برگزینند و پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک را سرمشق زندگی خود قرار دهند.

از دیگر آموزه‌های مهم زرتشت، اعتقاد به جهان آخرت و روز واپسین است؛ روزی که درباره اعمال انسان در جهان، داوری خواهد شد. نیکان به گروه یاران آهوره مزدا خواهند پیوست و بدان به دوزخ افکنده و برده اهریمن خواهند شد. زرتشت با برخی از آداب نیایش رایج در جامعه خود، که میراث دوران گذشته بود، مانند قربانی کردن و کشتار بی‌رویه حیوانات به‌ویژه گاو مخالف بود و برگزارکنندگان آنها را نکوهش کرده است) 3

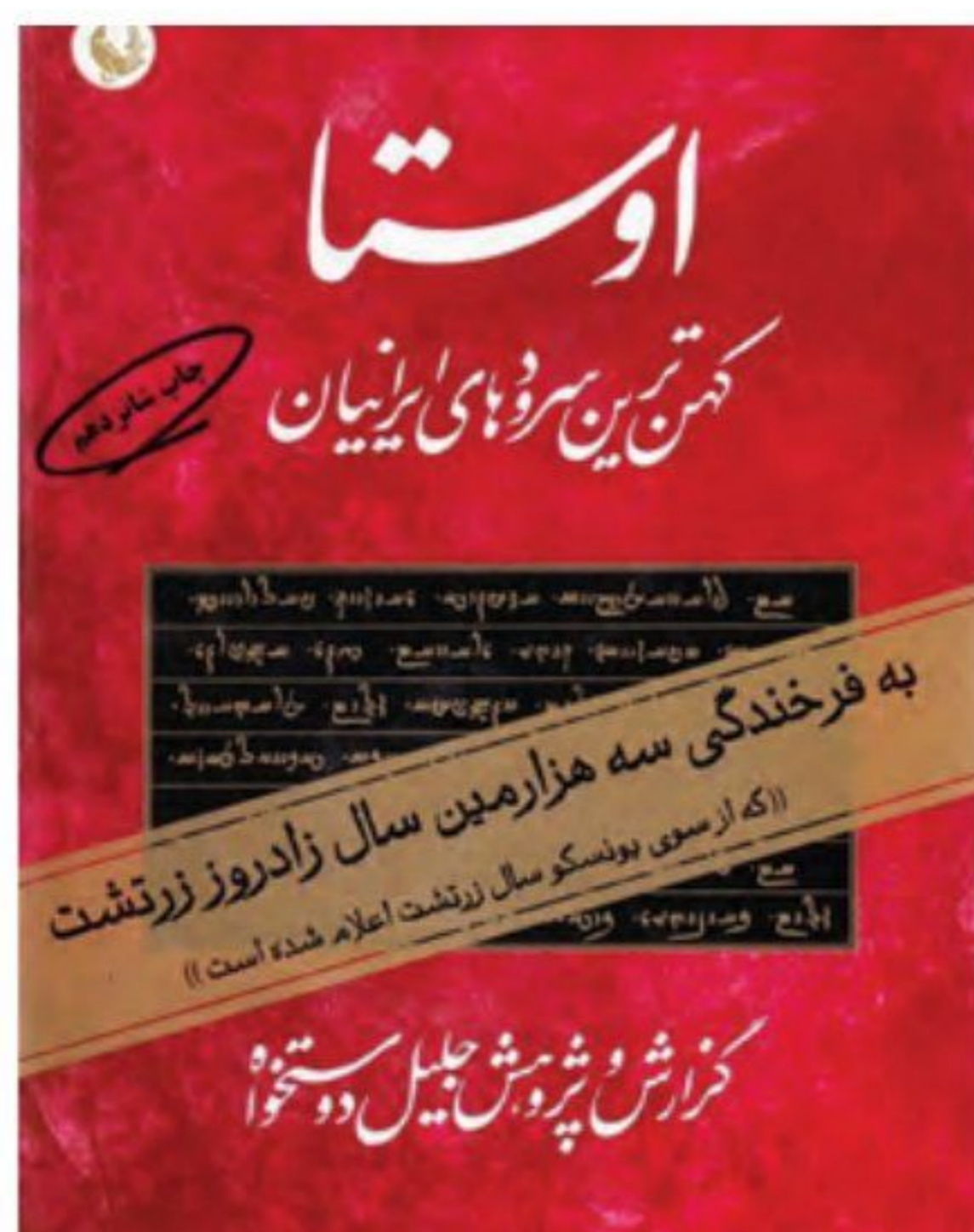
بررسی شواهد و مدارک

- ۱- «ای آفریننده بزرگ و دانا، از راه خرد و بینش و الهام، راز پدید آمدن آفرینش را از روز ازل به من بیاموز تا حقیقت را به مردم جهان آشکار سازم». یسنا، فصل ۲۸، بند ۱۱
- ۲- «ای مردم، این حقیقت را به گوش هوش بشنوید و با اندیشه‌ای روشن و ژرفبینی آنها را بررسی کنید. هر مرد و زن، راه نیک و بد را شخصاً برگزینید. پیش از فرا [رسیدن] روز واپسین همه به پا خیزید و در گسترش آیین راستی بکوشید». یسنا، فصل ۳۰، بند ۲
- ۳- «کسی که به سوی راستی و پاکی روی آورد، جایگاهش سرای روشنایی یا بهشت خواهد بود، ولی شخص دروغگو و بدکار زمانی دراز، با شیون و افسوس در تیرگی به سر خواهد برد». یسنا، فصل ۳۱، بند ۲۰

1. کتاب مقدس ایرانیان باستان و زرتشتیان چه نام دارد؟ اوستا

2. کتاب اوستا به دستور کدام پادشاه اشکانی گردآوری شد؟ بلاش یکم فعالیت ۱

گزیده‌های بالا از سروده‌های زرتشت در کتاب اوستا را مطالعه کنید و پاسخ دهید که هر یک از این گزیده‌ها ناظر بر کدام یک از اصول اعتقادی زرتشت است.

اوستا: کتاب مقدس ایرانیان باستان و زرتشتیان، اوستا نام دارد. بر پایه داستان‌های باستانی، نسخه‌ای از اوستا که در زمان هخامنشیان بر پوست گاو نوشته شده بود، بر اثر آتش‌سوزی تخت جمشید به دست اسکندر مقدونی از بین رفت. چند قرن بعد، یکی از پادشاهان اشکانی به نام بلاش یکم، اوستا را گردآوری کرد. به هر حال، چنین به نظر می‌رسد که اوستا تا قرن‌ها به صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه نقل می‌شده است، تا آنکه در قرن ۴ م. و در زمان شاپور دوم ساسانی به خط و زبان اوستایی نگارش یافت.

نکته: اوستا تا قرن‌ها به صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه نقل می‌شد در قرن ۴ م و در زمان شاپور دوم ساسانی به خط و زبان اوستایی نگارش یافت

1. درباره دین و عقاید مادی ها توضیح دهید

2. درباره دین و عقاید در دوره هخامنشیان توضیح دهید

1. عده ای از پژوهشگران معتقدند هخامنشیان زرتشتی بودند و گروهی دیگر نظر را قبول ندارند و می گویند شاهان هخامنشی به باورهای کهن ایرانی اعتقاد داشتند

یک توضیح

اوستای کنونی فقط شامل بخش کوچکی از اوستای کهن است. آنچه امروز از اوستا باقی مانده، دارای پنج بخش است: یسنا، ویسپرد، یشتها، وندیداد و خُرده اوستا. سرودها و سخنان زرتشت با عنوان گاهان یا گاثها، قسمتی از یسنا را تشکیل می دهد و قسمت های دیگر اوستا را پیروان او تألیف کرده اند. موضوع های اصلی اوستا را ستایش و نیایش آهوره مزدا، امشاسپندان، ایزدان و نکته هایی درباره اخلاق و آداب دینی و داستان های کهن ایران باستان تشکیل می دهد.

هخامنشیان (با اینکه سنگ نوشته ها، نوشته های یونانی به ویژه تاریخ هرودت و نیز کاوش های باستان شناسی، آگاهی های ارزشمندی درباره باورها، آداب و مراسم دینی پارسیان ارائه می کنند، اما پژوهشگران برجسته ایرانی و غیر ایرانی در خصوص پیروی هخامنشیان از دین زرتشتی، اختلاف نظر دارند. عده ای از آنان، بر پایه برخی از مندرجات سنگ نوشته ها و دیگر شواهد تاریخی، استدلال می کنند که هخامنشیان زرتشتی بوده اند و گروهی دیگر این نظر را قبول ندارند و می گویند، شاهان هخامنشی به باورهای کهن ایرانی اعتقاد داشته اند.

دین و عقاید ایرانیان باستان از دوران ماد تا ساسانیان مادی ها درباره دین مادی ها اخبار چندانی در دست نیست، اما شواهدی وجود دارد که نشان می دهد آنها آهوره مزدا و برخی از خدایان کهن ایرانی همچون میترا را ستایش می کرده اند. روحانیون مادی که مَغ نامیده می شدند، برگزاری آیین های دینی از جمله خواندن نیایش ها و سرودها و رسم قربانی کردن را برعهده داشتند. مغان، بعدها که به تدریج دین زرتشتی را پذیرفتند، به پیشوایان دینی جامعه زرتشتی تبدیل شدند. آنان نقش مهمی در آمیختن باورهای دینی کهن خود با تعالیم زرتشت داشتند

1

بررسی شواهد و مدارک

متن ۱: گزیده ای از سنگ نوشته داریوش بزرگ در کاخ آپادانای شوش

«خدای بزرگ است آهوره مزدا که این زمین را آفرید که آن آسمان را آفرید که برای مردم شادی آفرید که داریوش را شاه کرد یک شاه از بسیاری....»

... من آهوره مزدا را پرستش می کنم. آهوره مزدا مرا یاری داد. ... آنچه من کردم همه را به خواست آهوره مزدا کردم.»

متن ۲: گزیده ای از سنگ نوشته اردشیر دوم هخامنشی در کاخ آپادانای همدان

«اردشیر شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه کشورها، شاه در این زمین ... این کاخ را به خواست آهوره مزدا، آناهیتا و میترا بنا کردم. آهوره مزدا، آناهیتا و میترا مرا از هر بدی بپایند و این را که بنا کرده ام خراب نکنند و از آسیب نگاه دارند.»

متن ۳: تاریخ هرودت، کتاب اول، بند ۱۳۱

«چنان که من می دانم ایرانیان این رسم ها را دارند؛ آنان بر افراشتن تندیس خدایان و پرستشگاه ها و محراب ها را ناروا می دارند و کسانی را که چنین کنند، نادان می شمارند. زیرا چنان که من تصور می کنم آنان همانند یونانیان خدایان را به گونه و سرشت مردمان نمی انگارند، بلکه همه گنبد آسمان را زئوس [هرودت، آهوره مزدا را همان زئوس پنداشته] می نامند و بر فراز بلندترین قله کوهها [برای] او قربانی می کنند. آنان همچنین برای خورشید، ماه، زمین، آتش، آب و بادهای یزش (ستایش و نیایش) می کنند.»

2. در قلمرو پهناور حکومت هخامنشیان گروهها و اقوام متعدد با فرهنگ و اعتقادات گوناگون زندگی می کردند پادشاهان هخامنشی مردم را در پیروی از دین خود آزاد می گذاشتند و فرهنگ و عقاید اقوام تا به حکومت خود را محترم می شمردند

1. رفتار کوروش با مردم پس از فتح بابل چگونه بود؟ 2. درباره دین در دوره سلوکیان توضیح دهید

اسکندر مقدونی و شاهان سلوکی تلاش کردند تا زبان، فرهنگ و باورهای یونانی را در ایران ترویج کنند اما بیشتر ایرانیان بر دین و آداب و رسوم نیاکان خود باقی ماندند و در دوره آنها علاوه بر اهورامزدا

خدایان کهن ایرانی همچون مهر و آناهیتا هم ستایش می شدند فعالیت ۲

گزیده متن‌های صفحه قبل را به دقت مطالعه کنید و پس از همفکری با یکدیگر، به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.
الف - شواهدی که دلالت بر زرتشتی بودن هخامنشیان می‌کنند، کدام‌اند؟
ب - هرودت به چه تفاوت‌هایی درباره باورهای ایرانیان عصر هخامنشیان با اعتقادات یونانیان باستان اشاره کرده است؟

2) خدایان آنان اهانت می‌کردند.

سلوکیان و اشکانیان: اسکندر مقدونی و شاهان سلوکی کوشش بسیار کردند تا زبان، فرهنگ و باورهای یونانی را در ایران ترویج کنند، اما بیشتر ایرانیان بر دین، سنت‌ها، آداب و رسوم نیاکان خود باقی ماندند. از این‌رو، در دوران سلوکیان و اشکانیان، علاوه بر اهوره‌مزدا، خدایان کهن ایرانی همچون مهر و آناهیتا هم ستایش می‌شدند. برخی از پادشاهان اشکانی، به تقلید از یونانیان، معابدی را برای آناهیتا ساختند.

3. اوضاع دینی در دوره اشکانیان چگونه بود؟

علاوه بر اهورامزدا خدایان کهن ایرانی همچون مهر و آناهیتا ستایش میشد و برخی پادشاهان برای آناهیتا معبد می‌ساختند

در قلمرو پهلوان حکومت هخامنشیان، گروه‌ها و اقوام متعدد با فرهنگ و اعتقادات گوناگون زندگی می‌کردند. پادشاهان هخامنشی مردم را در پیروی از دین خود آزاد می‌گذاشتند و فرهنگ و عقاید اقوام تابع حکومت خود را محترم می‌شمردند. رفتار آزادمنشانه کوروش بزرگ با مردمان مغلوب، و احترام او به دین و آداب و رسوم این مردمان در آن زمان پدیده جدیدی بود. سطرهایی از منشور کوروش، به این مطلب اشاره دارد که **ا** وقتی بابل را بدون خونریزی و غارت فتح کرد، به نیایش و ستایش مردوک، خدای بزرگ بابلیان پرداخت. در حالی که فرمانروایان آن زمان، معمولاً پس از تسخیر شهر یا کشوری، ساکنان آنجا را قتل‌عام، معابدشان را غارت و به

در اواسط دوره اشکانیان دین زرتشتی نفوذ و گسترش چشمگیری یافت و برخی از پادشاهان به این دین گرویده و از آن پشتیبانی کردند

اشکانیان همانند هخامنشیان حامی سیاست آزادی دینی بودند و مردم در ستایش خدایان و انجام مراسم دینی خود آزاد بودند

بقایای معبد آناهیتا در کنگاور

دوره اشکانیان مبلغان بودایی در سرزمین‌های شرقی حکومت اشکانی به تبلیغ اندیشه و آموزه‌های بودا می‌پرداختند

یهودیان و مسیحیان در قلمرو اشکانیان احساس امنیت و آزادی میکردند

شاهان این سلسله به نام بلاش یکم (حکومت ۷۸-۵۱ م.) دستور داد متون پراکنده اوستا گردآوری شود. برخی از شاهان اشکانی تصویر آتشدانی را که نشانه گرایش آنان به

در اواسط دوره اشکانیان، دین زرتشتی نفوذ و گسترش چشمگیری یافت و برخی از پادشاهان اشکانی به این دین گرویده و یا از آن پشتیبانی کردند. گفته می‌شود یکی از

1. چه عواملی در دوره اشکانیان زمینه مناسبی را برای همزیستی مسالمت آمیز پیروان دین ها و عقاید مختلف فراهم آورد؟

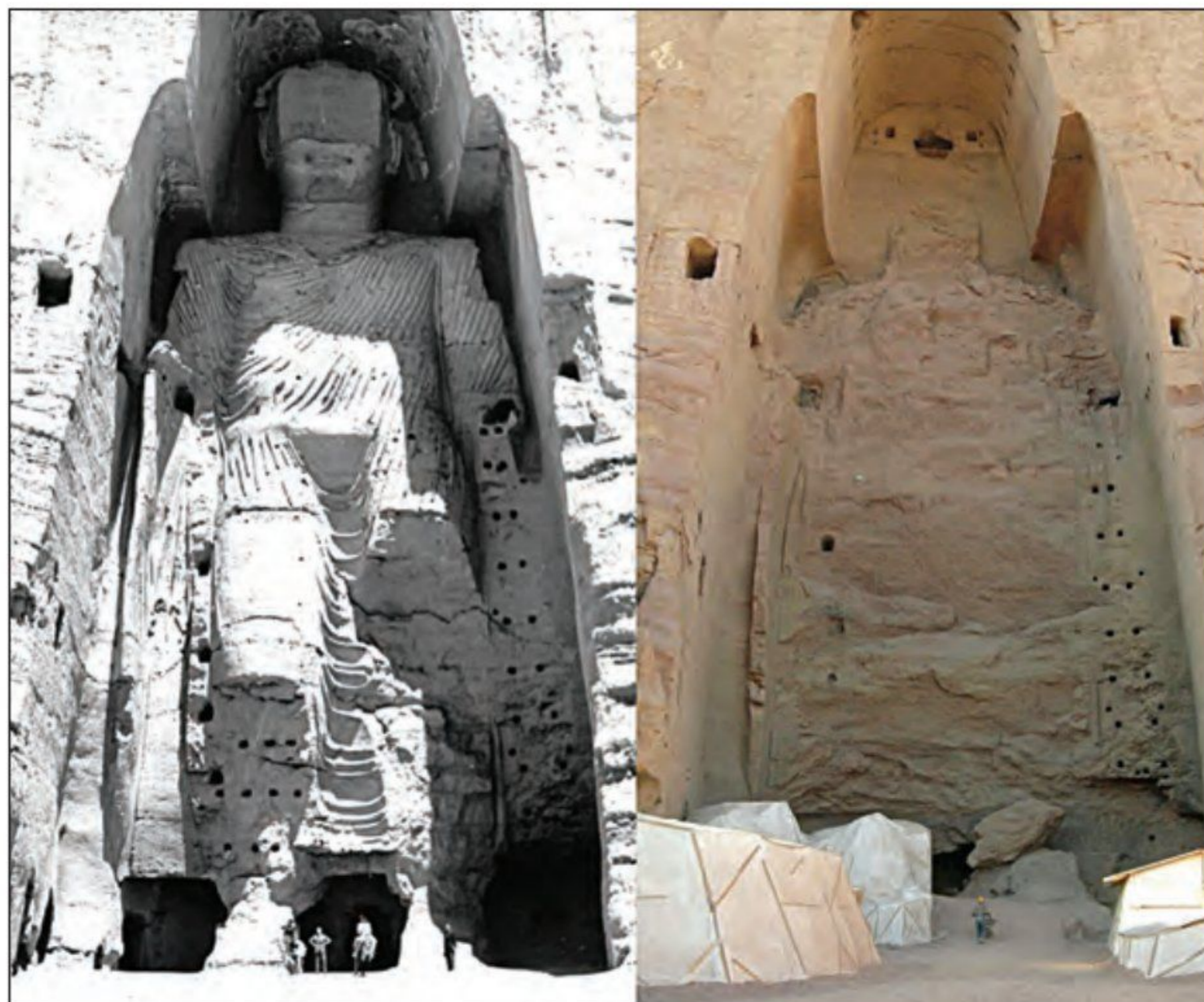
کیش زرتشتی بود، بر روی سکه‌های خود نقش کرده‌اند. آسیای صغیر راه یافت و در آنجا به کیشی مستقل تبدیل در عهد اشکانی، ستایش ایزد مهر(میتر) به قلمرو روم در شد و سپس به اروپا رسید.

جست و جو و کاوش

با راهنمایی دبیر خود، درباره مهرپرستی و رواج آن در آسیای صغیر و قلمرو امپراتوری روم در دوره اشکانیان تحقیق کنید.

همچون دوره هخامنشی، حکومت ایران را پناهگاه مناسبی برای خود می‌شمردند. پیروان دین مسیح هم که در معرض آزار و اذیت حکومت روم قرار داشتند، در قلمرو اشکانیان احساس امنیت و آزادی می‌کردند. آیین بودایی از آیین‌هایی بود که در آن دوره به ایران نفوذ کرد و مبلغان بودایی در سرزمین‌های شرقی حکومت اشکانی به تبلیغ اندیشه و آموزه‌های بودا می‌پرداختند. براساس گزارش یکی از مورخان چینی، شاهزاده‌ای از خاندان اشکانی برای نخستین بار کتاب‌های بودایی را به زبان چینی ترجمه کرد.

1) اشکانیان نیز همانند هخامنشیان، حامی سیاست آزادی دینی بودند. ایرانیان و دیگر مردمانی که در سرزمین‌های تحت فرمانروایی حکومت اشکانی زندگی می‌کردند، در ستایش خدایان و انجام مراسم دینی خود آزاد بودند. آزادی دینی اشکانیان زمینه مناسبی را برای همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان دین‌ها و عقاید مختلف فراهم آورد. از این رو، یونانی تبارانی که در ایران می‌زیستند، بدون هیچ مزاحمتی خدایان خود را می‌پرستیدند. 1 مجسمه‌هایی از این خدایان در کاوش‌های باستان‌شناسی پیدا شده است. یهودیان نیز

● تندیس بودا در بامیان در شمال افغانستان کنونی که توسط طالبان تخریب شد.

1. منابع اخبار و آگاهی ها از وضعیت دین در دوره ساسانی را ذکر کنید
2. چرا دوره ساسانیان اهمیت بسزایی در تاریخ دین زرتشتی دارد؟
3. چه عاملی نفوذ و قدرت روحانیون زرتشتی را در دوره ساسانیان به طرز چشمگیری افزایش داد؟

ساسانیان: درباره وضعیت دین در دوره ساسانی و سیاست دینی ساسانیان، اخبار و آگاهی های بیشتری در دسترس است. منابع این اخبار و آگاهی ها عبارتند از (سنگ نوشته ها، یونانی و رومی و نیز شاهنامه فردوسی) **1**

● طاق بستان، آهوزه مزدا (سمت راست) هنگام اعطای حلقه قدرت به اردشیر دوم و یا به قولی شاپور دوم ساسانی، ایزد میترا (سمت چپ)

4. موبدان موبد چه کسانی بودند و از چه موقعیتی برخوردار بودند؟

در راس روحانیون زرتشتی روحانی برجسته ای با عنوان موبدان موبد قرار داشت که از جایگاه بلندی در دربار برخوردار بود و پادشاهان ساسانی برای تصمیم گیری در مسائل مهم حکومتی با آنها مشورت می کردند

الهیات زرتشتی در دوره ساسانی

برای تصمیم گیری در مسائل مهم حکومتی، با موبدان مشورت می کردند. پس از موبدان موبد، سلسله مراتبی از روحانیان جای می گرفتند که عهده دار مسئولیت هایی مانند قضاوت و دادرسی، اداره اتشکده ها، اجرای مراسم و آداب مذهبی و تعلیم آموزه های زرتشتی بودند. تا آن زمان، موبدان ترجیح می دادند که مطالب کتاب اوستا را به حافظه بسپارند و به صورت شفاهی به دیگران منتقل کنند، ولی **5** تحولات دینی این عصر، از جمله پیشرفت دین مسیح در قلمرو ساسانی و در گرفتن مباحثات اعتقادی میان پیروان ادیان مختلف، موجب شد موبدان برای اینکه در مقام بحث و جدل، سند و مدرک

2 دوره ساسانیان اهمیت بسزایی در تاریخ دین زرتشتی دارد؛ چرا که حکومت ساسانی، این دین را دین رسمی ایران اعلام کرد. با این اقدام، دین و سیاست به هم گره خوردند. از یک سو، پادشاهان ساسانی به پشتیبانی کامل از دین رسمی پرداختند و از سوی دیگر روحانیان زرتشتی، قدرت و حاکمیت پادشاهان ساسانی را تأیید کردند **2**

3 گسترش و رسمیت یافتن دین زرتشتی، نفوذ و قدرت روحانیان زرتشتی را به طرز چشمگیری افزایش داد. در رأس آنان، روحانی برجسته ای با عنوان موبدان موبد قرار داشت که از جایگاه بلندی در دربار برخوردار بود. پادشاهان ساسانی معمولاً

5. چرا موبدان در دوره ساسانی اقدام به مکتوب کردن اوستای شفاهی کردند؟

- در اختیار داشته باشند، اقدام به مکتوب کردن اوستای شفاهی کنند؛ هر چند همچنان به نقل شفاهی آن رغبت بیشتری داشتند) 5
1. چرا در دوره ساسانیان آتشکده های بسیاری در شهرها و روستاهای ایران ساخته شد؟
2. آتشکده مهم دوره ساسانی را نام ببرید

○ سکه ساسانی با نقش آتشدان
○ کرتیرموبد بزرگ در سنگ نگاره بهرام دوم - نقش رستم

3. از مهمترین و مفصل ترین کتاب های اعتقادی که بر اساس تعالیم زرتشت به زبان پهلوی تالیف شد کدام است؟

1) در دین زرتشتی، آتش، عنصری مقدس بود و زرتشتیان با نیایش در برابر آتش، اهوره مزدا را ستایش می کردند. به همین دلیل در دوره ساسانیان آتشکده های بسیاری در شهرها و روستاهای ایران ساخته شد. 2) آتشکده آذربایجان در خراسان، مخصوص کشاورزان، آذرگشنسپ در آذربایجان، ویژه شاهان و آذر فرنبغ در فارس، خاص موبدان، بزرگ تر و شکوهمندتر از دیگر آتشکده ها بودند. 2) در عصر ساسانیان، اوستا به زبان پهلوی ترجمه و شرح و تفسیرهایی بر آن نوشته شد. همچنین کتاب های اعتقادی بر اساس تعالیم زرتشت به زبان پهلوی تالیف شد. 3) جمله مهم ترین و مفصل ترین این کتاب ها باید از دینکرد نام برد که دانشنامه ای مشتمل بر عقاید زرتشتی است. 3) کتاب

○ آتشکده ای نزدیک مشهد متعلق به دوره ساسانی

○ آتشکده یزد

1. مانویان چه گروهی بودند و چه عقایدی داشتند؟

بُندهش از جمله دیگر کتاب‌های آن دوره به‌شمار می‌آید. در آغاز دوره ساسانیان، پیروان دین‌های مختلف همچنان در آرامش زندگی می‌کردند، اما با رسمیت یافتن دین زرتشتی و نیرومند شدن موبدان، برخی گروه‌های غیرزرتشتی، همچون مانویان و مسیحیان با مسائل و مشکلاتی رو به رو شدند.

1) مانویان، پیروان آیین مانی بودند. مانی (۲۷۴-۲۱۶ م.) با ترکیب آموزه‌هایی از دین‌های زرتشتی، مسیحی و بودایی، آیین جدیدی را عرضه کرد. او از شاپور یکم اجازه گرفت که عقاید خود را تبلیغ کند. مانی عقیده داشت که او و پیامبران پیش از وی، آمده‌اند تا روح را که از دنیای نور است، از جهان مادی و تاریکی برهانند و انسان را به

رستگاری برسانند. مانی و پیروان او، کتاب‌های خود را به زبان‌های مختلف می‌نوشتند و گاه برای تفهیم مطالب، از نقاشی استفاده می‌کردند. مانی عقاید خود را در کتابی با عنوان شاپورگان نوشت و به شاپور هدیه کرد. اما این پادشاه ساسانی بر دین زرتشتی باقی ماند. 1)

2) موبدان به شدت با آیین مانوی مخالف بودند. آنان پس از شاپور، اقدامات خود را برای نابودی مانی و مانویان تشدید کردند. سرانجام در زمان بهرام یکم، مانی به زندان افتاد و اندکی بعد اعدام شد. پیروان او نیز که تحت تعقیب و شکنجه قرار گرفته بودند، به مناطق مرزی امپراتوری ساسانی و یا سرزمین‌های دیگر گریختند. 2)

2. عاقبت مانی و پیروان او چه شد؟

پرسش‌های نمونه

- 1) اعتقادات و سیاست دینی شاهان هخامنشی چگونه بود؟
- 2) سیاست دینی اشکانیان چه آثار و نتایج فرهنگی و اجتماعی در پی داشت؟
- 3) آثار و پیامدهای سیاسی و دینی رسمیت یافتن دین زرتشتی در دوران ساسانی را بررسی کنید.
- 4) بررسی کنید که وجود آتشکده‌های سه‌گانه در دوران ساسانیان، با کدام یک از مباحث درس ۱۲ ارتباط دارد.
- 5) تأثیر رقابت و دشمنی سیاسی میان امپراتوری‌های ساسانی و روم را بر وضعیت مسیحیان ایران شرح دهید.